

Alexandru Mareș

DOUĂ NOTE CORESIENE

1. O ÎNCERCARE DE A RESUSCITA O VECHE IPOTEZĂ

Cu peste trei decenii în urmă, Vasile Oltean a încercat, pe urmele lui P.P. Panaitescu, să evidențieze strânsa legătură dintre activitatea literară a preoților din Șcheii Brașovului și activitatea tipografică desfășurată de diaconul Coresi. În sprijinul acestei ipoteze, autorul a apelat la câteva manuscrise slavone din arhiva Muzeului Primei Școli Românești din localitate, care ar fi fost folosite de diaconul muntean la tipărirea unora dintre cărțile sale¹. La o examinare atentă a manuscriselor respective, am putut constata că versiunile lor sunt asemănătoare, dar nu identice cu versiunile cărților coresiene, așa-zisa relație dintre cele două categorii de texte neputând fi probată. În spatele acestei ipoteze, se întrezărea, fără dificultate, încercarea de a atribui preoților șcheieni inițiativa tipăririi cărților lui Coresi².

Într-o lucrare recentă³, Vasile Oltean revine asupra ipotezei sale, susținând cu vechile argumente dependența unora dintre cărțile coresiene de versiunile manuscriselor slavone din arhiva muzeului local. Cu acest prilej, autorul s-a străduit să pună sub semnul întrebării caracterul reformat al câtorva tipărituri românești: *Întrebare creștinească*, *Tâlcul evangheliilor* și *Molitevnicul rumânesc*. Fiind conforme dogmelor bisericii ortodoxe, tipărirea lor nu s-a aflat sub patronajul municipalității luterane a Brașovului sau al oficialităților calvine din Transilvania. Cel puțin în cazul *Tâlcului evangheliilor* și al *Molitevnicului rumânesc*, inițiativa tipăririi i s-ar fi datorat lui Coresi, văzut ca un adevărat apărător al ortodoxismului. Creditul pe care îl putem acorda ipotezei expuse va rezulta cu ușurință din examinarea argumentelor pe care sunt fundamentate cele două chestiuni dezbătute de autor.

¹ *Izvoarele Octoihurilor slavone din Șcheii Brașovului*, în „Biserica Ortodoxă Română”, XCVII, 1979, nr. 3–4, p. 526–530 (se va cita Oltean, *Izvoarele*); *Controverse coresiene*, în „Cumidava”, XII, 1, 1979–1980, p. 351–362 (se va cita Oltean, *Controverse*); *Rădăcini umaniste ale învățământului brașovean. Școala din Șcheii*, în „Astra”, XV, nr. 4 (121), decembrie 1980, p. 12, 13 (se va cita Oltean, *Rădăcini*); *Tiparul lui Coresi*, în „Astra”, XVI, 1981, nr. 2 (123), p. 1, 12 (se va cita Oltean, *Tiparul*); *Întâia școală românească din Șcheii Brașovului*, Brașov, 1981 (se va cita Oltean, *Întâia școală*); *Diaconul Coresi cu prilejul a 400 de ani de la tipărirea Cazaniei*, în „Mitropolia Ardealului”, XXVI, 1981, nr. 4–6, p. 312–321 (se va cita Oltean, *Diaconul Coresi*).

² Alexandru Mareș, *Originalele cărților coresiene. Pe marginea unei ipoteze recente*, în „Revista de istorie și teorie literară”, 31, 1982, nr. 29, p. 204–214 (republicat în volumul autorului *Scriere și cultură românească veche*, București, 2005, p. 282–293; se va cita Mareș, *Originalele*).

³ *Istoria tiparului brașovean*, vol. I–II, Iași, 2009 (se va cita Oltean, *Istoria tiparului*).

Prima chestiune privește identificarea în Muzeul Primei Școli Românești din Șcheii Brașovului a surselor urmate de unele tipărituri coresiene. E vorba, în primul rând, de *Octoihul* din 1557 și de *Triodul-Penticostar* din 1558, ambele tipărituri slavone. Cea dintâi și-ar avea izvodul direct în ms. 42 din arhiva locală⁴, a doua ar fi o reeditare a ediției imprimată de Schweipold Fiol la Cracovia în 1491, acțiune la care s-ar fi folosit exemplarul ediției cumpărat de popa Smadul în 1541 și donat bisericii Sfântul Nicolae din Șcheii Brașovului⁵. Am arătat încă din 1982 că ipotezele autorului se mențin în stadiul pur declarativ, nefiind susținute de argumente⁶. Mai mult decât atât, în privința sursei coresiene pe care ar fi urmat-o *Triodul-Penticostar* coresian, am demonstrat că versiunile lor sunt divergente, fiecare în parte conținând omisiuni și lecțiuni diferite⁷. Cum comparația noastră s-a limitat, din motive obiective, la examinarea câtorva pasaje comune, am atras atenția că, pentru a ne edifica asupra relației dintre cele două versiuni, este necesară confruntarea lor pe întinderea întregului text⁸. Fără a întreprinde o asemenea examinare, Vasile Oltean încearcă în noua sa intervenție să fabrice două dovezi, dintre care prima, în forma în care a fost expusă, pare a avea un caracter irefutabil: „izvorul” *Triodului-Penticostar* din 1558 ar fi fost „recunoscut unanim de cercetători și de Coresi în epilog: tipăritura lui Schweipold Fiol de la Cracovia”⁹. Ambele aserțiuni din citatul reprodus sunt false: 1) în afara lui Vasile Oltean, niciun cercetător n-a susținut această relație, 2) în epilogul tipăriturii respective, Coresi nu face nicio referire la izvodul folosit¹⁰. Cât privește a doua dovadă produsă de autor, aceasta se rezumă la o simplă afirmație, lipsită de orice acoperire: „O simplă confruntare între cele 8 gravuri coresiene și cea de pe foaia de titlu a cărții cracoviene poate convinge în privința identității formei grafice”¹¹. Pentru edificarea cititorului, ne mărginim să reproducem gravurile cu tema *Răstignirii lui Hristos* din cele două tipărituri supuse comparației (vezi Fig. 1 și Fig. 2). Deși ambele gravuri dovedesc o influență apuseană în maniera de executare¹², identitatea formei lor grafice nu poate fi susținută.

⁴ Oltean, *Istoria tiparului*, II, p. 27, 29.

⁵ *Ibidem*, p. 40–41.

⁶ Mareș, *Originalele*, p. 288–291.

⁷ *Ibidem*, p. 288–289.

⁸ Ion Gheție, Alexandru Mareș, *Diaconul Coresi și izbânda scrisului în limba română*, București, 1994, p. 155.

⁹ Oltean, *Istoria tiparului*, p. 40.

¹⁰ Vezi BAR, CRV I 9 unicat (exemplar donat de A. Filimon), singurul dintre exemplarele cunoscute care păstrează epilogul; cf. Aurel Filimon, *Contribuțiuni la bibliografia veche românească*, în „Dacoromania”, V, 1927–1928, Cluj, 1929, p. 602–604; Ioan Bianu și Dan Simonescu, *Bibliografia românească veche*, vol. IV, București, 1944, p. 168.

¹¹ Oltean, *Istoria tiparului*, p. 41.

¹² Vezi, cu referire la ediția târgovișteană, N. Iorga, *Istoria literaturii religioase a românilor până la 1688*, în „Studii și documente cu privire la istoria românilor”, VII, 1904, p. 64, nota 1, idem, *L'ornementation du vieux livre roumain* (extras din *Procès-verbaux et Mémoires du Congrès international du Bibliothécaires et de Bibliophiles*, Paris, 1923), Paris, 1925, p. 8, V. Molin, *Coresi, editor și tipograf*, în „Biserica Ortodoxă Română”, LXXVII, 1959, nr. 3–4, p. 316, nota 32, A. Huttmann și

Un original de proveniență șcheiană, și anume ms. 7 din arhiva muzeului local, l-ar avea *Psaltirea* slavo-română imprimată de Coresi în 1577¹³. Opinia nu este nouă, ea fiind expusă în urmă cu peste trei decenii când manuscrisul precitat era considerat sursa traducerii românești reproduse de tipograful muntean în ediția unilingvă din 1570 și în cea bilingvă din 1577¹⁴. Ne-am pronunțat mai demult asupra acestui punct de vedere, arătând că nu este susținut de particularitățile morfologice și lexicale ale presupusului original¹⁵. Reiterându-și opinia, Vasile Oltean dovedește o consecvență neegalată decât de ignoranța care o alimentează. Căci autorul ar fi trebuit să știe că prima traducere a *Psaltirii* s-a efectuat înainte de 1550, în părțile Banat-Hunedoara¹⁶, și că din această traducere descind, printr-un intermediar rotacizant, versiunile tipărite de Coresi¹⁷. Cunoașterea acestor fapte ar fi curmat din fașă aducerea în discuție a manuscrisului slavon amintit.

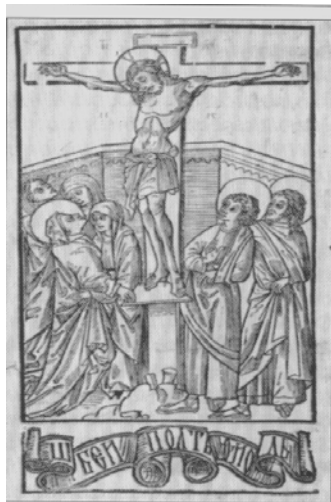

Fig. 1. Triodul-Penticostar, 1491.

Fig. 2. Triodul-Penticostar, 1558.

P. Binder, *Contribuții la cunoașterea vieții și activității diacului Lorinț*, în „Studii de limbă literară și filologie”, II, 1972, p. 255–256, iar, cu referire la ediția cracoviană, Ion-Radu Mircea, *Primele tipărituri chirilice și incunabulul cracovian de la Brașov*, în *Târgoviște, cetate a culturii românești*, Partea I, *Studii și cercetări de bibliofilie*, București, 1974, p. 118 și p. 122.

¹³ Oltean, *Istoria tiparului*, p. 151–158.

¹⁴ Oltean, *Controverse*, p. 353, Oltean, *Tiparul*, p. 12.

¹⁵ Vezi Mareș, *Originalele*, p. 284–285.

¹⁶ Vezi Ion Gheție, *Contribuții la localizarea psaltirilor românești din secolul al XVI-lea*, în *Cele mai vechi texte românești. Contribuții filologice și lingvistice*. Coordonator Ion Gheție, București, 1982, p. 179–181.

¹⁷ Vezi I.-A. Candrea, *Psaltirea Scheiană comparată cu celelalte psaltiri din secolul XVI și XVII traduse din slavonește*, vol. I, București, 1916, p. LXXXI, Alexandru Mareș, *Filiația psaltirilor românești din secolul al XVI-lea*, în *Cele mai vechi texte românești. Contribuții filologice și lingvistice*. Coordonator Ion Gheție, București, 1982, p. 247, 250 și 261.

Să examinăm în continuare a doua chestiune dezbătută de Vasile Oltean: caracterul reformat atribuit unor tipărituri coresiene.

Prima scriere adusă în discuție este *Întrebare creștinească* (1559–1560), care nu s-ar fi tipărit „sub auspiciile luterane, așa cum se afirmă în majoritatea studiilor dedicate acestei tipărituri”¹⁸. Întemeindu-se pe unele date din prefața scrierii, autorul pretinde că textul *Catehismului* „a fost scris mai întâi în limba greacă, tradus de sfinții părinți ai primei perioade creștine în limba slavă, text pe care l-a folosit probabil și Coresi”¹⁹. În favoarea unui patronaj ortodox ar pleda faptul că scrierea apare cu aprobarea episcopului Sava al Ardealului și este dedicată mitropolitului muntean Evtimie. În plus, unele texte din cuprinsul *Învățăturii creștinești* (*Tatăl nostru*, *Crezul*) sunt reproduse în versiunile aprobate de biserica ortodoxă²⁰. Autorul se arată preocupat și de stabilirea traducătorilor și, deși recunoaște că identificarea „creștinilor buni”, amintiți în prefață, rămâne o problemă deschisă, ține totuși să ne amintească că „exact în această perioadă în Șcheii Brașovului popa Bratul traducea *Apostolul*, iar diacul Oprea traducea *Octoihul*”²¹. Cu alte cuvinte, traducătorii trebuie căutați, în primul rând, printre preoții șcheieni ai momentului.

Prin felul în care și-a făurit ipoteza, Vasile Oltean dovedește că eludează în totalitate rezultatele unanim acceptate în literatura de specialitate, privind caracterul reformat al *Întrebării creștinești*. Inconsistența argumentelor pe care se sprijină ipoteza formulată este foarte ușor de demonstrat. Pasajul invocat din prefață pentru a stabili sursa slavonă a *Catehismului* privește în realitate traducerea celor patru evanghelii²², iar informația cuprinsă, evident greșită (atribuirea acțiunii unor sfinți părinți din secolul al IV-lea, cărora le este asociat un cărturar din secolul al IX-lea, Chiril Filozoful), indică slaba pregătire teologică a prefațatorului. În privința versiunilor ortodoxe urmate de cele două rugăciuni, avem de făcut unele precizări. Versiunea *Tatăl nostru* este în cea mai mare parte cea din *Evanghelia după Matei* (VI, 9–13), admisă de ortodocși, în care și-a făcut loc și o particularitate a variantei rugăciunii din *Evanghelia după Luca* (XI, 2–4: *greșalale* în loc de *datoriile*), caracteristică catehismelor luterane²³. *Crezul* este într-adevăr cel admis de biserica ortodoxă, în varianta niceeano-constantinopolitană. Dar divizarea textului în trei părți și denumirile sub care este amintit (*Credința apostolilor*, în prefață, și *Credința ce au făcut 12 apostoli*, în cuprins) sunt trăsături proprii *Crezului apostolic* din aceleași catehisme luterane²⁴. Influența modelului reformat se observă și în alte

¹⁸ Oltean, *Istoria tiparului*, p. 48.

¹⁹ *Ibidem*.

²⁰ *Ibidem*, p. 48–49.

²¹ *Ibidem*, p. 49.

²² A. Rosetti, *Les catéchismes roumains du XVIe siècle*, în „Romania”, XLVIII, 1922 (nr. 191), p. 333, N. Drăganu, în „Dacoromania”, III, 1923, Cluj, 1924, 931, Al. Procopovici, *Arhetipul husit al catehismelor noastre luterane*, în „Făt-Frumos”, Suceava, an II (1927), nr. 3, p. 105, D. R. Mazilu, *Diaconul Coresi*, Ploiești, 1933, p. 27.

²³ Alexandra Moraru, *Catehismul lui Coresi*, în *Texte românești din secolul al XVI-lea*. Coordonator Ion Gheție, [București], 1982, p. 45–46.

²⁴ Ion Gheție, Alexandru Mareș, *Originile scrisului în limba română*, București, 1986, p. 321–322.

privințe: în structurarea materiei *Catehismului* în cinci părți, în selectarea dintre taine a botezului și a cuminecăturii, în semnalarea, potrivit concepției lui Melancton, a celor două părți ale rugăciunii: *milcuitura* și *datul de har*, în modul în care se succed poruncile și este formulată porunca a noua în *Decalog*²⁵. Nu se cunoaște sursa traducerii, dar unele probe lingvistice furnizate de N. Drăganu și N. Sulică ne îndreaptă atenția spre un original maghiar²⁶. Prefața ar putea fi parțial preluată din *Catehismul* sibian din 1544, concluzie evidențiată de unele particularități neromânești de limbă: *sfinți* în loc de *sfinții*, *alte* în loc de *altă*²⁷. Deși limba are un pronunțat caracter sudic, în paginile *Întrebării creștinești* se întâlnesc și unele elemente de tip nordic, atribuibile traducătorului: *i* pentru *î*, după *s*, în *singele*, *oa* > *o* în *dinioră*, *ore*, *sățiosă*, *-ia* > *-je* în *ispășenie*, *împărăție*, *ms* pentru *ns* în *frâmse*, numerale ordinale în *-le*: *al doile*, *al treile*, cuvinte ca *hasnă* „folos”, *pită*, *sădui* „sudui”²⁸. Nu este, de altfel, exclus ca aceste particularități să provină din *Catehismul* sibian din 1544²⁹. Prin urmare, cei care susțin în prefață că „scoasem sfânta Evanghelie și Zece cuvinte și Tatăl nostru și Credința apostolilor”³⁰ își atribuie, prin această declarație, mai curând revizia traducerii decât traducerea propriu-zisă. Oricum, nu se poate vorbi despre vreun rol pe care l-ar fi jucat preoții din Șcheii Brașovului la traducerea acestei scrieri, și cu atât mai puțin popa Bratul și diacul Oprea³¹.

În sfârșit, specificând că aprobarea tipăririi cărții a aparținut episcopului Sava, Vasile Oltean uită să spună că, în prefață, încuviințarea editării este atribuită în primul rând „măriei lu crai”, adică lui Ioan Sigismund, cunoscut ca un susținător hotărât al atragerii românilor ardeleni la Reformă. Inițiativa tipăririi a aparținut însă primarului Brașovului, Johannes Benkner, care pe 12 martie 1559 hotărâse să-i reformeze pe românii șcheieni, propunând *Catehismul* spre învățare³². Proprietar al morii de hârtie, Benkner va patrona pe plan local până în 1565 (anul morții sale) tipărirea cărților chirilice românești și slavone. Mărturia cea mai grăitoare a implicării sale în această acțiune o reprezintă actul de partaj al averii lui Petru Schirmer, ginerele său, în care sunt notate exemplarele mai multor tipărituri coresiene. Între

²⁵ N. Sulică, *Catehisme românești din 1544 (Sibiu) și 1559 (Brașov) (Precizări în legătură cu izvoarele lor)*, în „Anuarul liceului de băieți «Papiu Ilarian» din Târgu Mureș”, 1932–1935, p. 26–27, Alexandra Moraru, *op. cit.*, p. 44–45.

²⁶ N. Sulică, *op. cit.*, p. 22–23; N. Drăganu, în „Dacoromania”, IX, 1936–1938, p. 222, nota 2.

²⁷ Ion Gheție, *Filiația catehismelor luterane din secolul al XVI-lea–al XVII-lea*, în „Limba română”, XXIV, 1975, nr. 2, p. 168 (se va cita în continuare Gheție, *Filiația catehismelor*), Ion Gheție, Alexandru Mareș, *Originile scrisului în limba română*, p. 229.

²⁸ Gheție, *Filiația catehismelor*, p. 167, Alexandra Moraru, *op. cit.*, p. 34–36.

²⁹ Gheție, *Filiația catehismelor*, p. 169.

³⁰ Alexandra Moraru, *op. cit.*, p. 101.

³¹ Alexandru Mareș, *Un octoih românesc din secolul al XVI-lea?*, în „Limba română”, XVIII, 1969, nr. 3, p. 239–251, G. Mihăilă, *Observații asupra manuscrisului slavo-român al popii Bratul*, în „Studii de limbă literară și filologie”, II, 1972, p. 315–345, Alexandru Mareș, *Cea mai veche culegere de extrase religioase în limba română*, în „Limba română”, XXV, 1976, nr. 5, p. 510.

³² *Quellen zur Geschichte der Stadt Brassó*, IV, Brașov, 1903, p. 80, 100.

acestea figurează și unele exemplare ale cărților chirilice apărute în perioada 1560–1565: *Tetraevanghelul* din 1561 (5 exemplare), *Pravila* din 1560–1562 (9 exemplare) și, nota bene, *Catehismul* din 1559–1560 (44 de exemplare)³³.

Tâlcul evangheliilor și *Molitevnicul rumânesc*, tipărite împreună, într-o localitate ardeleană necunoscută, probabil în 1567, sunt următoarele scrieri asupra cărora se oprește Vasile Oltean. Acestea nu ar fi produse ale propagandei calvine din Transilvania, cum se afirmă îndeobște, întrucât *Cazania I* „nu trădează cu nimic credința ortodoxă”³⁴, iar *Molitevnicul*, prin informațiile din prefața pe care ar fi alcătuit-o Coresi, apără cultul ortodox, fără a face vreo concesie celui reformat³⁵. În favoarea punctului de vedere expus se produc câteva dovezi a căror examinare o vom întreprinde în continuare.

În cazul *Tâlcului evangheliilor*, argumentația lui Vasile Oltean se reduce la selectarea câtorva titluri din „scara” cărții, „care cuprind sfaturi privind postul, nep practicat de reformați”³⁶. Parcurgând titlurile respective, constatăm că ele evidențiază teme aparținând problematicii postului, practică religioasă în mare considerație la ortodocși. Textele vizate, cuprinse pe un spațiu relativ întins (vezi filele 179^r–196^v: omiliile la Duminica lăsatului de brânză și la cele cinci duminici din post), descriu pe larg felurile postului, punând accentul pe conjugarea acestuia, în caz că este ținut, cu o conduită morală exemplară, arătându-se, totodată, că practicarea lui ajută trupul și rugăciunea, fără a asigura însă mântuirea. La întrebarea „cum trebuie aște a posti?”³⁷ răspunsurile formulate se întemeiază pe Sfânta Scriptură, în care „nu aflăm să fie semnat Hristos și apostolii în care zi trebuie aște și în câte” a posti³⁸, combătându-se „nește pravile, nu știu de cine făcute, în nescare zile zic că e păcat a mânca peaște sau carne. Ce în Scriptura Sfântă, necăirea în leagea noao a lui Hristos, nu aflăm de la el oprit vreun fealiu de bucate”³⁹. Desigur că aceste răspunsuri, asociate cu observația că postul „nu ne spăsește”⁴⁰ nu sunt în spiritul tradiției ortodoxe. Iar asemenea abateri de la dogmele și tradiția bisericii ortodoxe, având un pronunțat caracter calvin, sunt vizibile și în alte locuri din cuprinsul cărții. Mântuirea prin credință, nu și prin fapte bune, precizarea că numai Mântuitorul poate ierta păcatele, atenția acordată datului de har și milcuiturii, combaterea cultului icoanelor și al sfinților, atacurile la adresa papei, patriarhului de Constantinopol și a călugărilor, îndemnul de a fi urmați preoții „adevăratei credințe”, întemeierea întregii doctrine religioase numai pe Sfânta Scriptură, nu și

³³ G. Nussbächer, *Tipărituri românești menționate într-un act de partaj din 1585*, în „Limba română”, XL, 1991, nr. 1–2, p. 75.

³⁴ Oltean, *Istoria tiparului*, p. 93.

³⁵ *Ibidem*, p. 88.

³⁶ *Ibidem*, p. 93–94.

³⁷ Coresi, *Tâlcul evangheliilor și Molitevnicul rumânesc*. Ediție critică de Vladimir Drimba. Cu un studiu introductiv de Ion Gheție, București, 1998, p. 151.

³⁸ *Ibidem*.

³⁹ *Ibidem*, p. 152.

⁴⁰ *Ibidem*, p. 153.

pe Sfânta Tradiție, sunt câteva dintre principalele norme și atitudini reformate pe care încearcă să le impună cartea de față⁴¹. Aflarea originalului ei rămâne, fără îndoială, o problemă deschisă. Nu ar fi exclus ca acesta să fi fost reprezentat de o colecție de omilii slavone, supusă ulterior unei revizii calvine⁴².

Referitor la *Molitevnicul rumânesc*, demonstrația autorului se întemeiază pe trei considerente: 1) diaconul Coresi, prin ceea ce susține în prefață, se dovedește un apărător documentat al ritualului ortodox, 2) ipoteza potrivit căreia la baza cărții s-ar afla *Adenda* lui Gáspár Heltai este „forțată”, în condițiile în care „asemănarea textului din cartea coresiană cu cel al *Molitifelnicului* tipărit de Dimitrie Liubavici la Târgoviște, în 1545, nu poate fi contestată”⁴³ și 3) prezența Simbolului niceeano-constantinopolitan pune sub semnul întrebării folosirea de către Coresi a *Adendei* lui Gáspár Heltai⁴⁴. Niciunul dintre considerentele expuse nu rezistă examenului critic. Rolul de apărător al rânduielilor ortodoxe conferit lui Coresi, căruia i se mai atribuie și cel de traducător al scrierii, este contrazis de concluziile cu care s-a încheiat examenul limbii și, respectiv, al conținutului *Molitevnicului*. Prefața și textul propriu-zis conțin, pe lângă particularități de limbă, aparținând graiului muntean vorbit de tipograf, o serie de particularități lingvistice proprii zonei Banat-Hunedoara de unde provenea, probabil, traducătorul⁴⁵. Așadar, scrierea *Polojeniei* și traducerea *Molitevnicului* nu pot fi puse în seama lui Coresi. Pe de altă parte, aceeași prefață prezintă, cu privire la textele încorporate, câteva mențiuni, care nu concordă cu practica ortodoxă: la oficierea botezului se amintește că „mirul și apa sfințită, lumânare, ei n-au avut”, iar la tipicul liturghiei se precizează că „leturghia n-au tocmit Hristos să fie slujba morților”⁴⁶. Aceste imixțiuni calvine și altele asemănătoare care pot fi detectate la o lectură atentă a textului (vezi, de pildă, absența în ritualul cuminecăturii a proscomidiei și a epiclezei euharistice, etape nelipsite din serviciul liturgic ortodox⁴⁷, sau prezența în slujba cununiei a jurământului mirilor⁴⁸) nu au de ce să ne surprindă. Se știe prea bine că scrierea coresiană

⁴¹ Vezi N. Iorga, *Istoria literaturii religioase a românilor până la 1688*, p. LXXVI–LXXXI, VI. Drimba, *O copie din secolul al XVII-lea a „Tâlcului evangheliilor” și „Molitevnicului” diaconului Coresi*, în „Studii și cercetări de istorie literară și folclor”, IV, 1955, p. 539–540, Pandelescu Oltean, «*Postila de Neagovo*» în lumina «*Cazaniei I*» a diaconului Coresi (cca. 1564), în „Romanoslavica”, XIII, 1966, p. 111–124.

⁴² Ion Gheție, *Unde s-a tradus întâia Cazanie coresiană?*, în „Limba română”, XIX, 1970, nr. 2, p. 124–127, Eugen Pavel, *Carte și tipar la Bălgrad (1567–1702)*, Cluj, 2001, p. 160–161.

⁴³ Oltean, *Istoria tiparului*, p. 88–89.

⁴⁴ *Ibidem*, p. 89.

⁴⁵ Emanuela Buză, *Contribuții la localizarea Tâlcului evangheliilor și Molitevnicului românesc*, în *Cele mai vechi texte românești. Contribuții filologice și lingvistice*. Coordonator Ion Gheție, București, 1982, p. 13–36; Emanuela Buză și Florentina Zgraon, *Prefețe și epiloguri din secolul al XVI-lea*. Text stabilit, studiu filologic, studiu lingvistic și indice..., în *Texte românești din secolul al XVI-lea*. Coordonator Ion Gheție, București, 1982, p. 476, 479.

⁴⁶ Coresi, *Tâlcul evangheliilor și Molitevnicul rumânesc* (ed. Vladimir Drimba), p. 190.

⁴⁷ Vezi Vl. Drimba, *op. cit.*, p. 545.

⁴⁸ Zenove Păclișan, *Legăturile românilor ardeleni cu Reformațiunea în veacul al XVI și XVII*, în „Cultura creștină”, I, 1911, nr. 17, p. 556.

urmează, atât în structură, cât și într-o mare parte a textului, *Adenda* reformată a lui Gáspár Heltai⁴⁹. În consecință, așa-zisa asemănare între *Molitevnicul rumânesc* și *Molitvenicul* tipărit la Târgoviște de călugărul Moisi (și nicidecum de Dimitrie Liubavici), care de altfel nu se situează pe tărâmul faptelor verificabile⁵⁰, este rodul purei fantezii a autorului. Ne mai rămâne să spunem că în tipăritura coresiană prezența simbolului niceeano-constantinopolitan (fără *filioque*) se explică în același mod ca și în *Întrebare creștinească*. Avem a face cu o concesie doctrinară din partea celor care doreau să asigure tipăriturii coresiene o bună primire în rândul preoților ortodocși, atrași sau pe cale de a fi atrași la noile orânduielei calvine.

În concluzie, soluțiile propuse de Vasile Oltean pentru cele două probleme abordate (a surselor și, respectiv, a orientărilor religioase urmate de unele cărți coresiene) nu pot fi acceptate. Ne aflăm, negreșit, în fața unei încercări deliberate de a falsifica și eluda rezultatele unor cercetări valoroase, care definesc astăzi suficient de bine activitatea tipografică coresiană. Procedându-se astfel s-a urmărit a se atribui lui Coresi și presupușilor săi patroni, preoților șcheieni, merite inexistente pe linia apărării, prin cărțile imprimate, a purității dogmelor ortodoxe. În Muzeul Primei Școli Românești din Șcheii Brașovului, vizitatorilor le sunt prezentate o serie de neadevăruri referitoare la activitatea tipografică a diaconului muntean, unele dintre ele examinate mai sus. Pentru conducătorul muzeului, nimeni altul decât Vasile Oltean, popularizarea rezultatelor științifice are evident rolul de a ascunde adevărul în spatele propriilor plăsmuiri.

2. DESPRE EXEMPLARUL *BIBLIEI* LUTERANE CARE AR FI APARTINUT LUI CORESI

Semnalând în 1917 prezența în Biblioteca Academiei Române a unui exemplar din ediția *Bibliei* germane publicate la Frankfurt pe Main în 1583⁵¹, Ioan Bianu considera, fără a produce vreo dovadă, că acesta „a aparținut lui Coresi și familiei sale”⁵². Exemplarul respectiv a fost examinat în perioada interbelică de Dan Simonescu și Damian P. Bogdan, cărora le datorăm reproducerea unor însemnări existente pe filele cărții. Adnotările celor doi autori au fost scrise pe două bucăți de hârtie lipite în interiorul ultimei coperte. Din cuprinsul însemnărilor reproduse de Dan Simonescu rezultă numele a două persoane: „Vâlcul logofăt Mogășăscul snă Bunev vist. ot selo Trudiște(?)”, considerat a aparține secolului

⁴⁹ N. Dăianu, *Un molitvenic calvinesc pentru români*, în „Răvașul”, VI, 1908, nr. 5–6, p. 168–181, Juhász Istvan, *A reformáció az erdélyi románok között*, Kolozsvár, 1940, p. 68–75.

⁵⁰ Pentru conținutul complet diferit al tipăriturii târgoviștene, vezi Ioan Bianu și Nerva Hodoș, *Bibliografia românească veche*, Tomul I, 1508–1716, București, 1903, p. 27–29.

⁵¹ BAR, carte rară II 157950.

⁵² „Analele Academiei Române”. Partea administrativă și debaterile, Seria II, Tomul XXXIX, 1916–1919, București, 1921, p. 72.

al XVI-lea sau al XVII-lea⁵³, și respectiv, „Vlaicul Theo[...]”⁵⁴. Pentru două scurte fragmente în slavonă, notate pe verso-ul ultimei file, Damian P. Bogdan ne-a oferit traducerea românească, nu și reproducerea în alfabet chirilic, însoțită de indicația că sunt scrise în secolul al XVI-lea, în „limba slavă (bisericească)”. În adnotările lor, care nu au fost făcute publice, cei doi specialiști nu s-au raportat la apartenența coresiană atribuită exemplarului respectiv. Opinia lui Ioan Bianu a fost, în schimb, preluată de Stela Toma, care, încercând să demonstreze înaltul nivel cultural al lui Coresi, a invocat deținerea de către diacon a exemplarului *Bibliei* germane⁵⁵. În replică, Violeta Barbu, referindu-se la însemnările reproduse de Dan Simonescu, a susținut că acestea nu se referă la membrii familiei lui Coresi, ci la „persoane posedând ranguri boierești în a doua jumătate a secolului al XVII-lea”⁵⁶. Aceeași părere, însemnările nu sprijină atribuirea exemplarului lui Coresi și familiei sale, am exprimat-o și noi câțiva ani mai târziu, când am menționat că una dintre însemnări datează din intervalul 1651–1663⁵⁷.

Pe marginea opiniilor generate de cercetarea exemplarului precitat, pot fi formulate două întrebări: 1) ce l-a determinat pe Ioan Bianu să pună în relație exemplarul respectiv cu persoana diaconului Coresi? și 2) sunt îndreptățite opiniile celor care neagă o astfel de relaționare? Răspunsurile la ambele întrebări sunt legate de examinarea adnotărilor existente pe filele cărții. Atât Dan Simonescu, în reproducerea celor două însemnări, cât și Damian P. Bogdan, în traducerea fragmentelor slavone, au comis unele greșeli. Din acest motiv, oferim în continuare, în transcrierea noastră, cuprinsul adnotărilor respective:

„Vâlcul logofătul Mogoșescul, *snŭ Bune(v) vi(st) o(t) selo Gradiște*”⁵⁸. Însemnarea, scrisă de aceeași mână, se repetă pe ultima filă recto; colțul paginii fiind rupt, din însemnare nu se mai disting decât cuvintele „Vâlcul <Mo>g<o>șes<cul>, <s>nŭ <Bu>(n)<e>(v) <...>”⁵⁹ (f. 136^v);

„*Vla(d)ka kirŭ Teo<ctist>*” (f. 137^v)⁶⁰;

Iată și reproducerea, însoțită de traducerea noastră, a celor două fragmente slavone:

ne<...>rŷi te (?) s hplŭ ġ'a ġ' ka mnh vβsi „prli <di>ñe bl ŷvenli ŷca mœgo
naš hdŷli ñe ŷ<go>ñ ovaŷi te vam' crñ vo na ġeñoe⁶¹ ŷ s oŷ ĭnla mi rŷ” „nu <...> orbii,

⁵³ Vezi f. 136^v (penultima din volum).

⁵⁴ Vezi f. 137^v (ultima din volum).

⁵⁵ *Von Coresi zur Bukarester Bibel*, în „Dacoromania. Jahrbuch für östliche Latinität”, 7, 1989, München, p. 146.

⁵⁶ În „Limba română”, XXXVIII, 1989, nr. 5, p. 484.

⁵⁷ Ion Gheție, Alexandru Mareș, *Diaconul Coresi și izbânda scrisului în limba română*, p. 36, în special, p. 51 (nota 41).

⁵⁸ Sl., în trad.: „fiul lui Bunea vistierul din satul Grădiște”.

⁵⁹ Sl., în trad.: „fiul lui Bunea din <...>”.

⁶⁰ Sl., în trad.: „vlădica chir Teoctist”. Referitor la nume, precizăm că întregirea este nesigură; după primele trei litere (ΘΕΥ) pare a urma k, ceea ce ar îndreptăți lecțiunea noastră.

⁶¹ Scris: ġeñœe.

fiu⁶⁹ sau frate⁷⁰ al diaconului tipograf. Potrivit atestărilor documentare, Bunea a fost logofăt între 1582 și 1604⁷¹. Prezența lui Bunea vistierul în însemnarea lui Vâlcul Mogoșescul l-a determinat pe Bianu să-l considere una și aceeași persoană cu Bunea, fiul logofătului Coresi. A contribuit la această identificare, evident greșită, și faptul că însemnarea respectivă apărea într-o carte luterană, a cărei prezență era mai ușor explicabilă într-un centru reformat, cum era Brașovul, unde, cum știm, Coresi și-a desfășurat activitatea tipografică, cu unele întreruperi, pe durata a trei decenii.

DEUX NOTES SUR CORESI

(Résumé)

La première note contient l'examen critique de l'hypothèse de Vasile Oltean, selon laquelle l'activité typographique du diacre Coresi a été liée à un prétendu patronage de prêtres roumains de Brașov. Les deux questions examinées (des sources et des tendances religieuses suivies par les livres de Coresi) ne soutiennent pas cette hypothèse.

La deuxième note apporte au champ de recherche l'exemplaire de la Bible allemande publiée en 1583, que Ioan Bianu le considère comme appartenant au diacre Coresi. Les annotations sur cet exemplaire ne confirment pas une pareille attribution.

Cuvinte-cheie: Coresi, preoții din Șcheii Brașovului, inițiative religioase, Biblia germană (Frankfurt pe Main, 1583).

Mots-clés: Coresi, les prêtres roumains de Șcheii Brașovului, les initiatives religieuses, la Bible allemande (Frankfurt sur Main, 1583).

*Institutul de Lingvistică „Iorgu Iordan – Al. Rosetti”
București, Calea 13 Septembrie nr. 13*

Marius Mazilu

AVEȘTIȚA, ARIPA SATANEI. REDACȚIILE ROMÂNEȘTI

Discutând, într-un articol anterior¹ despre redacțiile românești ale *Legendei Sfântului Sisoe*, am insistat asupra legăturii dintre acest text apocrif și un altul,

⁶⁹ St. Nicolaescu, *Diaconul Coresi și familia sa*, București, 1909 (extras din „Revista de Istorie, Arheologie și Filologie”, volumul X, 1909), p. 7.

⁷⁰ Nerva Hodoș, *Un fragment din Molitvenicul Diaconului Coresi (1564)*, București, 1903 (extras din *Prinos lui D. A. Sturdza*), p. VII–IX.

⁷¹ *Documente privind istoria României. Veacul XVI. B. Țara Românească*, vol. V (1581–1590), București, 1952, p. 89 (nr. 92), p. 134 (nr. 140), p. 199 (nr. 211), p. 207 (nr. 219), p. 260 (nr. 271), p. 289 (nr. 300), p. 317 (nr. 330), p. 407 (nr. 420); vol. VI (1591–1600), București, 1953, p. 276 (nr. 291); *Documente privind istoria României. Veacul XVII. B. Țara Românească*, vol. I (1601–1610), București, 1951, p. 23 (nr. 27), p. 27 (nr. 32), p. 30 (nr. 36), p. 38–39 (nr. 47) și p. 108 (nr. 117).

¹ Vezi *Legenda Sfântului Sisinie*. Redacțiile românești, din LR, LVII, nr. 1/2008.